

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/121/61-66>

Hüsniyyə İsmayilova
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-9875-5154>
husniyyaismayilov@gmail.com

Dilin və nitqin təsnif anlayışı

Xülasə

Məqalə dilin və nitqin funksional təsnifatını və onların ictimai rolu ilə bağlı nəzəri əsasları araşdırır. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də düşüncə, mədəniyyət və ictimai şüurun daşıyıcısıdır. Müasir dilçilikdə dilin bir neçə funksiyası – kommunikativ, tənzimləyici, idrak, akkumulyativ, milli-mənəvi, ekspressiv, estetik və ideoloji – fərqləndirilir.

Əsas diqqət dilin kommunikativ funksiyasına yönəldilir, çünki digər bütün funksiyalar onun əsasında formalaşır. Məqalədə dilin tənzimləyici funksiyası ayrıca vurğulanır və psixologiya ilə əlaqəli şəkildə izah olunur: nitq yalnız məlumat ötürmək üçün deyil, həm də insan davranışını planlaşdırmaq və tənzimləmək üçün əsas vasitədir. İdrak funksiyası isə obyektiv gerçəkliyi dərk etmək və fikri formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır.

Ümumilikdə, məqalə dilin çoxfunksiyalı, qarşılıqlı əlaqəli və ictimai-tarixi təcrübəni daşıyan bir sistem olduğunu göstərir.

Məqalədə dil və nitqin təsnif anlayışları, onların funksional baxımdan öyrənilməsi nəzəri-metodoloji əsaslarla təhlil olunur. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda insan təfəkkürünün, mədəniyyətin və ictimai şüurun daşıyıcısı kimi çıxış edir. Müasir dilçilik tədqiqatlarında dilin çoxşaxəli funksiyaları fərqləndirilir: kommunikativ, tənzimləyici, idrak (konstruktiv), akkumulyativ, milli-mənəvi, ekspressiv, estetik və ideoloji funksiyalar.

Tədqiqatda vurğulanır ki, dilin əsas və aparıcı funksiyası kommunikativlikdir; digər bütün funksiyalar onun əsasında formalaşır və fəaliyyət göstərir. İdrak funksiyası isə obyektiv reallığın qavranılması, biliklərin formalaşdırılması və təfəkkürün təşəkkülündə həlledici rol oynayır. Beləliklə, məqalədə dilin çoxfunksiyalı təbiəti, funksiyalararası qarşılıqlı əlaqə və ictimai-tarixi təcrübənin dil vasitəsilə nəsilən-nəslə ötürülməsi məsələləri elmi əsaslarla sistemləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *dilçilik, nitq funksiyaları, funksional təsnifat, kommunikativ funksiya, tənzimləyici funksiya, idrak funksiyası, akkumulyativ funksiya, psixolinqvistika, sosial ünsiyyət*

Husniyya Ismayilova
Baku State University
<https://orcid.org/0009-0006-9875-5154>
husniyyaismayilov@gmail.com

The Classification Concept of Language and Speech

Abstract

The article examines the functional classification of language and speech and their theoretical foundations regarding their social role. Language is not only a means of communication, but also a carrier of thought, culture, and social consciousness. Modern linguistics distinguishes several functions of language, including communicative, regulatory, cognitive, accumulative, national-spiritual, expressive, aesthetic and ideological functions.

Particular emphasis is placed on the communicative function of language, as all other functions are formed based on it. The article highlights the regulatory function of language, explaining it in connection with psychology—speech is not only used to transmit information, but also serves as a

primary tool for planning and regulating human behavior. The cognitive function plays a crucial role in perceiving objective reality and shaping thought.

Overall, the article demonstrates that language is a multifunctional, interrelated system that carries socio-historical experience. It analyzes the classification concepts of language and speech from functional perspectives, based on theoretical and methodological principles. Language is presented not merely as a means of communication but as a fundamental vehicle of human cognition, culture, and collective consciousness.

The study emphasizes that communication is the primary function of language, with all other functions operating within its framework.

The cognitive function is decisive for acquiring knowledge, understanding reality, and developing reasoning abilities.

Thus, the article systematically explores the multifunctional nature of language, the interconnection of its functions, and its role in preserving and transmitting socio-historical experience across generations.

Keywords: *linguistics, speech functions, functional classification, communicative function, regulatory function, cognitive function, accumulative function, psycholinguistics, social communication*

Giriş

Dil cəmiyyətin ən mühüm sosial institutlarından biri olmaqla, yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda düşüncə tərzinin, mədəniyyətin və ictimai şüurun daşıyıcısıdır. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində mühüm rol oynayan dil, onun funksional imkanları və tətbiq sahələri ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan dilin funksional təsnifi dilçilikdə mühüm istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Müasir dilçilikdə dilin funksiyalarının müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi — onun kommunikativ, idrak, ekspressiv, estetik, ideoloji və digər funksiyalarını fərqləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda bu funksiyalar dilin yalnız nəzəri səviyyədə deyil, real nitq situasiyalarında necə fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Bu məqalədə dilin əsas funksiyaları təhlil edilir, onların bir-biri ilə əlaqəsi, qarşılıqlı münasibətləri araşdırılır. Məqsəd – dilin mahiyyətinin praktik təzahürlərini sistemləşdirmək və funksional təsnifin ümumi elmi-nəzəri əsaslarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqat

Dilçilik ədəbiyyatında ümumiləşdirmənin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, ümumiləşdirmə olmadan heç bir ünsiyyət mümkün deyildir; təfəkkür yalnız ümumiləşdirmə vasitəsilə gerçəkliyi inikas edir. Dil və nitq həmişə dilçilik ədəbiyyatında fərqləndirildiyi halda, nədənsə onların ictimai funksiyaları fərqləndirilmir və hər iki hadisənin funksiyası dilin funksiyaları kimi göstərilir.

Məsələn, R. Yakobson nitq aktını təşkil edən faktorları belə qeyd edir: a) göndərən; b) qəbuledən; c) kontekst; d) məlumat; e) kod; f) kontakt. Buna uyğun olaraq o, dilin altı funksiyasını göstərir:

1. emotiv funksiya; 2) konativ funksiya; 3) referent funksiyası; 4) dil haqqında dil vasitəsilə danışmaq imkanını şərtləndirən metadil funksiyası; 5) fatik funksiya (kontakt yaratmaq funksiyası) və 6) poetik funksiya.

Elmi ədəbiyyat göstərir ki, həm dil çoxfunksiyalı, həm də funksiyalar bir-birilə sıx əlaqədədir. İnsanın nitq fəaliyyətində dilin funksiyaları aşağıdakılardır:

1. dilin kommunikativ funksiyası; 2) dilin tənzimləyici funksiyası; 3) dilin idrak (konstruktiv) funksiyası; 4) dilin bəşəriyyətin ictimai-tarixi təcrübəsinə yiyələnmə (akkumulyativ) funksiyası; 5) dilin milli-mənəvi funksiyası; 6) dilin ekspressiv funksiyası; 7) dilin estetik funksiyası; 8) dilin ideoloji funksiyası.

Dilin ünsiyyət formalarından biri olan kommunikativ funksiya dilin əsas funksiyası olaraq onun bütün digər funksiyaları məhz bu funksiyanın əsasında baş tutur və bütün funksiyalar bu funksiya ilə şərtlənir. Buna misal olaraq, “Dilin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” olması bir daha sübut edir ki, dilin ünsiyyət forması onun mahiyyətini təşkil edir. Nəticə etibarilə dilin kommunikativ funksiyasını araşdırarkən onun bütün digər funksiyalarda da təzahür etməsi görülür.

Tənzimləyici funksiya dilin əsas funksiyalarından biri olsa da, dilçilik ədəbiyyatında bu məsələyə kifayət qədər toxunulmur; psixologiyaya həsr olunmuş əsərlərdə bu funksiya ya dilin kommunikativ funksiyası ilə, ya da dilin idrak funksiyası ilə eyniləşdirilir və qarışdırılır. Ancaq bunlar dilin ayrı-ayrı funksiyalarıdır. Dilin tənzimləyici funksiyasını belə izah etmək olar: dil insan davranışını, əxlaqını və müəyyən mənada dünya görüşünü tənzimləyən əsas, bəlkə də yeganə vasitədir (Yakobson, 1960, pp. 353–357).

Nitq təkcə əldə edilmiş təcrübənin ümumiləşdirilməsi vasitəsi və kodlaşdırılması aləti kimi xidmət göstərmir. Dil insanın davranışını tənzimləyən ən əhəmiyyətli vasitələrdən biridir.

Psixologiya baxımından A.A.Leontyev nitqin tənzimləyici funksiyasını belə qruplaşdırır. Nitqin fəaliyyətində bu funksiya mümkün olan üç variantdan birində çıxış edir:

a) kollektiv tənzimləyici funksiya kimi, yəni bir yaxud bir neçə adamın davranışına seçici təsir funksiyası kimi;

b) kollektiv-tənzimləyici funksiya kimi — böyük və diferensiallaşmamış auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş kütləvi kommunikasiya (natiq nitqi, radio, qəzet) şəraitində;

c) özünütənzimləyici funksiya kimi, öz davranışını planlaşdırdıqda.

Onu göstərmək vacibdir ki, A.A.Leontyev dilin tənzimləyici funksiyasını kommunikativ (ünsiyyət) funksiyası ilə eyniləşdirir. Dilin tənzimləyici funksiyasının insan həyatında rolu böyükdür və tənzimləyici funksiyanın rolunu dilin ünsiyyət və idrak funksiyalarının rolu ilə müqayisə etmək olar.

Bildiyimiz kimi, obyektiv gerçəkliyin dərk edilməsində, maddi aləmin əşya və hadisələrinin qavranılmasında dilin idrak funksiyasının əhəmiyyətinin böyük olduğunu vurğulamaq olar. Buna həmçinin dilçilikdə dilin qavrama, konstruktiv, normativ, təfəkkür funksiyaları da deyilir. Dilin idrak funksiyası bizi əhatə edən gerçəklik haqqında məlumat almaq vasitəsi olaraq səciyyələndirilir və fikri formalaşdırır.

Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, dil təfəkkür aləti olmaq üçün bir sıra funksiyaları həyata keçirərək semasioloji funksiyaya aiddir. Yuxarıda adı çəkilən semasiologiya sözlərin mənasını öyrənir. Məlumdur ki, söz məhz mənə vasitəsilə məfhumla əlaqə saxlayır, dil isə məhz sözlərin məna-landırma xüsusiyyəti vasitəsilə fikri ifadə etmə alətinə, təfəkkür alətinə çevrilir.

Tədqiqatda göstəriləyi kimi, sözlə (adla) onun adlandırdığı əşya arasında heç bir üzvi əlaqə yoxdur. Bu əlaqəni yaratmaq üçün nominativ əlaqə kifayət etmədiyinə görə təsvir funksiyasından istifadə edilir. Təsvir funksiyasının adlandırma funksiyası ilə əlaqəyə girməsindən keyfiyyətə yeni olan ifadə vasitəsi yaranır və bu funksiya özünü mətn səviyyəsində göstərir. Mətn sadəcə olaraq fikirlə bağlı deyil, həm də hərfi mənada fikrin daşıyıcısına çevrilir. Bu səbəbdən biz mətni dinlədikdə, hətta heç vaxt görmədiyimiz və haqqında heç nə bilmədiyimiz əşya ilə bağlı hərtərəfli məlumat əldə edirik.

Dilin idrak funksiyasından danışarkən inikas məsələsinə toxunmaq lazımdır. Inikas ilə inikas etdirmə qabiliyyətini fərqləndirmək zəruridir. Dilin bəzi strukturları inikas etdirmə qabiliyyətinə malikdir, lakin özləri inikas etmir, inikas etdirmə qabiliyyətini dil vasitələrindən əxz edir.

Dilin digər funksiyalarından biri də bəşəriyyətin ictimai-tarixi təcrübəsini toplamaq, ona yiyələnmək funksiyasıdır, qısaca desək, dilin akkumulyativ funksiyasıdır. Məlumdur ki, hər yeni insan nəsli öz fəaliyyətini əvvəlki nəsillərin əldə etdiyi təsərrüfat, elm və texniki nailiyyətlər üzərində qurur. Hər yeni nəsil öz fəaliyyətinə ibtidai mərhələdən, necə deyərlər, sıfırdan başlasa idi, onda bəşəriyyət nə indiki inkişaf səviyyəsinə çata bilərdi, nə də belə bir inkişafı xəyalına gətirə bilərdi.

Bəşəriyyətin qazandığı bütün nailiyyətlər, təsərrüfat, elm, texnika, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafındakı müasir səviyyə yalnız dil vasitəsilə mümkündür. Dilin akkumulyativ funksiyası bəşəriyyət tərəfindən toplanan əvvəlki ictimai təcrübəyə yiyələnmək və ondan istifadə etmək funksiyasıdır. Beləliklə, bu funksiya iki aspektdə təzahür edir: a) məlumatın toplanması vasitəsi;

b) məlumatın nəql edilməsi vasitəsi.

Dilin akkumulyativ funksiyası hər iki aspektin nəticəsində yaranaraq birinci aspektdə idrak funksiyasına, ikinci aspektdə isə dilin ünsiyyət (kommunikativ) funksiyasına uyğun gəlir. Aydındır ki, dilin akkumulyativ funksiyası istər fərdi, istərsə də ictimai planda bəşəriyyətin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məhz buna görə də insanlar dil biliklərini əvəzolunmaz bir vasitə sayırlar. Fərdi aspektdən ictimai aspektdə keçdikdə dilin bu funksiyası ictimai-tarixi təcrübənin mövcudluğu formasına uyğun gəlir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bəşəriyyətin ictimai-tarixi təcrübəsinin mövcudluğu forması dilin vasitəsilə həyata keçirilir. Demək olar ki, bu mənada aləm həqiqətdən də insan üçün dillə “parçalanır”; lakin eyni zamanda dil — onu formalaşdırılmış sistem kimi yox, onun təfəkkürü kimi götürsək — bəşəriyyətin ictimai təcrübəsini göstərir.

Dilin akkumulyativ funksiyası ilə sıx əlaqədə olan funksiya dilin milli-mədəni funksiyasıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bəşəriyyətin ictimai-tarixi təcrübəsinin ümumi ünsürləri ilə yanaşı, hər hansı milli mədəniyyətə xas olan ünsürlər də vardır. Bir sözlə, dil xas olduğu xalqın spesifik əmək şəraitinin, ictimai və mədəni həyatının mövcudluğundan ortaya çıxan və həmin xalqın tarixi təcrübəsi ilə parlayan reallıqları, mücərrəd anlayışları və s. göstərir və gələcək nəsillərə ötürülmək üçün qorunur.

Dilçilik ədəbiyyatında çox zaman dilin yalnız iki funksiyası – kommunikativ və ekspressiv funksiyası olduğu qeyd olunur. Dilin ekspressiv funksiyası onun məlumatı (informasiya) ifadə etmək, nəql etmək və müsahibəyə təsir funksiyasıdır. “Dilin ekspressiv funksiyası təkcə fikrin ifadəsi ilə məhdudlaşmır, insan emosiyasının dildə ifadə edilməsi də dilin bu funksiyasına aiddir.”

Bir neçə dilçi alim ekspressiv funksiyayı dilin əsas funksiyası hesab edirlər. Məsələn, K.Fossler dilin ünsiyyət (kommunikativ) funksiyasının insan həyatında bir o qədər də rolu olmadığını düşünür. O, dilin ekspressiv funksiyasına böyük əhəmiyyət verərək onun öyrənilməsinə dilin əsas vəzifəsi kimi hesab edir. Şübhəsiz ki, bununla razılaşmaq doğru deyil. Əlbəttə, insan cəmiyyətinin həyatı fəaliyyəti üçün dilin ünsiyyət (kommunikativ) funksiyasının əhəmiyyətini qiymətləndirmək çox da asan deyil və burada dilin ekspressiv funksiyasının əhəmiyyəti də az deyildir. Ona görə də B.A.Avrorinin fikrinə haqq qazandırmaq olar. O yazır: “Həqiqətdə isə dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzünü kimidir. Dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyalarının hərəsini ayrılıqda müstəqil görmək mümkündür. Lakin onların birini digərindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Bəzən xüsusi hallarda, məsələn, daxili nitq zamanı olduğu kimi, fikrin dil ifadəsi kommunikativ aktdan kənarda həyata keçirilə bilər, fikirlər dilxarici vasitələrlə ifadə ediləndə isə kommunikasiya fikrin dil ifadəsindən kənarda mümkündür”.

Dilçilik ədəbiyyatında dilin estetik funksiyasından da bəhs olunur. Bu funksiyanın da dilin ekspressiv funksiyası ilə sıx əlaqədar olduğu, özünü bədii ədəbiyyat və incəsənət sahəsində göstərdiyi müşahidə olunur. K.Fossler dilçilikdə dilin estetik formasının öyrənilməsinə daha çox əhəmiyyət verir. O, iddia edirdi ki, müəyyən mənada dil incəsənətin bütün sahələrini əhatə edir: məsələn, rəqs – jestlər dilidir, rəssamlıq – rənglər və xətlər dilidir, musiqi – tonlar dilidir, plastika və memarlıq – bərk cisimlər dilidir, poeziya isə “dillər dilidir.”

Dilçilik ədəbiyyatında dilin ideoloji funksiyasından da bəhs edilir. Sosioloji dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri D.Y.Deşeriyev dilin ideoloji funksiyasını belə göstərir: dilin ideoloji funksiyası onun mühüm sosial funksiyalarından biridir. Bu funksiya istər bütövlükdə dildə, istərsə də dilin hər hansı bir ünsüründə təzahür edə bilər. H.B.Voloşinov yazır ki, söz “istənilən ideoloji funksiyayı daşıya bilər.”

Dilin ideoloji funksiyası ilkin ixtisaslaşmış münasibətlər üzərində qurulan törəmə ixtisaslaşmış münasibətlərlə bağlıdır. Beləliklə, məsələn, varlıq mövcud olan bir şeyi göstərir, lakin dindar “əbədi varlıq” dedikdə Allahı nəzərdə tutur.

Yazılı nitqə gəldikdə isə, yazılı nitq ideoloji funksiyayı ifadə etmək üçün böyük imkanlara malikdir, lakin o, şifahi nitq üçün səciyyəvi olan versiyalara malik deyil. Dilin funksiyaları arasındakı bağlar o qədər sıxdır ki, bütün sistemi çoxşaxəli və çoxcəhətli sistem kimi də qəbul etmək olar. Bu səbəbdən, dilin çoxfunksiyalı olduğunu söyləyən dilçi alimlərlə yanaşı, dilin monofunksiyalı olduğunu söyləyənlər də haqsız sayılmaz.

Dilçilik elmində insanın əmək fəaliyyətində dilə yardımçı vasitələr kimi bir sıra qeyri-dil vasitələri çıxış edir. Bu vasitələrdən biri yazıdır və insanlar arasındakı ünsiyyətin zaman və məkan məhdudiyyətini aradan qaldıran ən çox yayılmış və inkişaf etmiş vasitədir. Yazı vasitəsilə nəinki indiki zamanda yaşayan adamlar, hətta xeyli əvvəllər və yaxud sonralar yaşayacaq adamlar da ünsiyyət saxlamaq mümkündür (Qurbanov, 1977, p. 207).

Dilə yardımçı vasitələrdən biri də mnemonic vasitələrdir. Onlar yadda-saxlamayı və ifadəni asanlaşdırır. Mnemonic vasitələr, məsələn, barmağa ip bağlamaq, yaylığın ucunu düynləmək, barmağın

üstündə üstəgəl işarəsi qoymaq, plan və xəritələr, siqnallar ola bilər. Bu vasitələr az inkişaf etmiş tayfalar arasında geniş yayılmışdır. Məsələn olaraq tüstü, güzgü, od, tonqal göstərilə bilər.

Nitq funksiyaları heç də bütün dillərə xas xüsusiyyət deyildir. Həmin funksiyaların bəzisi dillərin yalnız bir qisminə aid olur. Bu isə həmin dildə danışan xalqın ictimai-tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dilin funksiyaları daim qüvvədədir və bütün praktik hallarda bunlardan istifadə olunur. Lakin nitqin funksiyaları isə okkazional xüsusiyyət daşıyır və söyləmin konkret məqsədindən asılıdır.

Dilin funksiyaları toplu halda təzahür edir. Nitqin funksiyaları isə dilin funksiyalarını müşayiət edərək, bir qayda olaraq, tək-tək fəaliyyət göstərir və nadir hallarda biri digəri ilə kombinasiyada çıxış edir.

Nitqin aşağıdakı funksiyaları vardır:

1. nitqin maqik (ovsun) funksiyası; 2) nitqin nominativ (marka) funksiyası; 3) nitqin diakritik funksiyası; 4) nitqin okkazional funksiyası; 5) nitqin siqnal funksiyası; 6) nitqin emotiv funksiyası; 7) nitqin ekspressiv funksiyası; 8) nitqin estetik və ya poetik funksiyası; 9) nitqin etnik və ya milli funksiyası; 10) nitqin fatik funksiyası.

Nitqin maqik (ovsun) funksiyası Amerika hinduları, Avstraliya və Okeaniyanın aborijenləri, Afrikanın qəbilələri arasında geniş yayılmışdır. Nitqin bu funksiyasından magik və ona yaxın məqsədlər üçün istifadə edirlər. Əsasən sözün böyük təsir qüvvəsinə malik olduğuna, sözün gücü ilə ətraf mühitə təsir etmək, onu dəyişmək və adamın adını bilməklə ona xətdər yetirməyə inanırlar. Onlar bu vasitə ilə ruhlarla danışmaq, təbiətə təsir göstərmək məqsədi güdürlər (Avrorin, 1975, p. 38).

Azərbaycanlılar arasında geniş yayılmış dua yazdırmaq və cadu etdirmək də nitqin maqik funksiyasından başqa bir şey deyildir. Nitqə yardımçı vasitələr nitqin ekspressiv funksiyasında müxtəlif paralingvistik vasitələr kimi özünü göstərə bilər. Bu paralingvistik hadisələrə mənalı hərəkətlər – mimika və jestlər nümunə ola bilər.

Paralingvistikla ilə bağlı ilk məlumatla Azərbaycan dilçiliyində Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun yazdıqları *Dilçilik problemləri* əsərində rast gəlinir (Verdiyeva, Ağayeva & Adilov, 1982, pp. 133–149). Bu əsər dilçilik elmi və onun öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dünya dillərinin təsnifi təcrübəsi göstərir ki, ən vacib problemlərdən biri olan dillərin təsnifi hələ də qalmaqdadır. Təsnif bütün dillərin daha dərinə, ətraflı və sistemli şəkildə öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsnif vasitəsilə ayrı-ayrı dillərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla geniş ümumiləşdirmələr aparılır. Bu da bizə imkan verir ki, dilləri müəyyən qruplar əsasında öyrənək.

Alimlərimiz keçmiş zamanlardan bəri dillərin təsnif edilməsinə təşəbbüs göstərmişlər. Məşhur türkoloq Mahmud Kaşğarinin əsərlərində ilk dəfə məhz türk dillərinin təsnifi verilmişdir. O, türk dillərini sistemli şəkildə olmasa da, ərəzi əlamətinə görə qərbdən şərqə təsvir etmiş və türk dillərini mənşəyinə görə qruplaşdırmağı zəruri hesab etmişdir.

Dilçilikdə dillərin təsnifi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülərək, dillər xüsusilə ərəziyə, xarakterə, funksiyaya, tipinə, qohumluğa və s. prinsiplərə görə təsnif edilmişdir.

Dilçilikdə tipologiya bəzi V.Humboldtun fikrincə, müxtəlif dil növləri xalqların mədəni fərqlərini əks etdirməlidir. Buna misal olaraq XIX əsrdə ən uğurlu təsnif kimi dillərin geneoloji təsnifi yarandı (Avrorin, 1975, p. 38).

Tarixi qohumluğa görə dillərin təsnifi geneoloji bölgü adlanır. Geneoloji bölgü dedikdə dillərin genetik əlamətləri, yaxın və uzaq qohumluğu nəzərə alınır.

Dillərin qohumluq əlaqələrinə nəzər yetirsək, qohum dillər o dillərə deyilir ki, həmin dillərin ortaq cəhətləri olur. Qohum dillərin bir ilkin – qədim dilə malik olması qəbul olunur. Qohumluq əlaqələri olan dillər dilin hər bir sistemində özünü göstərir. Onun qohumluğunun sübutu daha çox dəqiq müşahidə və araşdırma tələb edir (Deşeriyev, 1968, pp. 230–232; Voloşinov, 1929, p. 21; Ağayev, 1968, pp. 124–138).

Nəticə

Nəticə olaraq demək olar ki, dilin funksional təsnifi onun cəmiyyətdəki çoxşaxəli rolunu tam şəkildə anlamağa və izah etməyə imkan verir. Dilin kommunikativ funksiyası mərkəzi yer tutmaqla

digər funksiyaların da əsasını təşkil edir və bu baxımdan dilin bütün funksiyaları bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. İdrak, tənzimləyici, estetik, ekspressiv və ideoloji funksiyalar isə dilin insan təfəkkürü, davranışı və ictimai münasibətlərdəki əhəmiyyətini daha da dərinləşdirir. Nitqin funksiyaları isə dilin konkret realizə forması olaraq daha situativ və məqsədyönlü xarakter daşıyır. Əldə edilən elmi nəticələr göstərir ki, dil təkcə ünsiyyət aləti deyil, həm də insan cəmiyyətinin tarixi, mədəni və sosial inkişafında mühüm yer tutan canlı və dinamik bir sistemdir. Bu səbəbdən, dilin funksional aspektlərinin öyrənilməsi dilçilik elminin əsas vəzifələrindən biri olaraq qalır və gələcək tədqiqatlarda da prioritet istiqamətlərdən biri kimi aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE). (1978). *II cild*.
2. Baskakov, N. A. (1940). *Nogayskiy yazyk i yego dialekty*.
3. Baskakov, N. A. (1960). *Tyurkskiye yazyki*.
4. Belyayeva, A. I. (1963). *Grammatika salarniyskogo yazyka*.
5. Dəmirçizadə, Ə. M. (1958). *Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları*.
6. Desheriyev, Yu. D. (1977). *Sotsial'naya lingvistika*.
7. Kononov, A. N. (1976). *Ocherk istorii izucheniya turetskogo yazyka*.
8. Leont'ev, A. A. (1969). *Yazyk, rech', rechevaya deyatel'nost'*.
9. Rəcəbov, Ə. Ə. (1993). *Dil, şüur, cəmiyyət*. Aznəşr.
10. Qurbanov, A. (1977). *Ümumi dilçilik*.
11. Voloshinov, V. N. (1929). *Marksizm i filosofiya yazyka*.
12. Yakobson, R. (1960). Linguistics and poetics. In T. A. Sebeok (Ed.), *Style in language*, 353–357.
13. Zeynalov, F. (1981). *Türkologiyaın əsasları*.

Daxil oldu: 26.05.2025

Qəbul edildi: 13.08.2025